

Mədəni irsin aid edilməsi (atribusiyası) üzrə hüquqi çərçivədə açıq və qapalı yanaşmalar

*Elnur Kərimov & Mədinə Əliyeva & İnci Möylamlı**

Abstract

This article presents a comparative analysis of the legal frameworks governing the attribution of cultural heritage in Austria, Italy, Japan, Australia, and the United States. The analysis proceeds along two dimensions: the openness of the attribution process and the criteria applied. The study demonstrates that in jurisdictions where attribution procedures are transparent and accessible to the public, the criteria tend to be narrower and more concretely defined, whereas in countries with more closed procedures, the criteria are broader and open to interpretation. A well-structured attribution system should be flexible enough to encompass new and changing values within the concept of cultural heritage, without undermining legal predictability. Finally, the article offers recommendations for countries such as the Republic of Azerbaijan, which have not yet fully developed attribution criteria, suggesting that the attribution criteria should be improved by tailoring them to the state's cultural policy priorities and available institutional resources.

Annotasiya

Bu məqalə Avstriya, İtaliya, Yaponiya, Avstraliya və ABŞ-nin mədəni irsin aid edilməsi (atribusiyası) üzrə hüquqi çərçivələrini müqayisəli şəkildə araşdırır. Məqalədə atribusiya prosesinin meyarları ictimaiyyətə açıqlıq dərəcəsinə görə açıq və ya qapalı sistemlər olaraq təsnifatlaşdırılır. Araşdırma göstərir ki, atribusiyanın şəffaf və ictimaiyyətə açıq olduğu yurisdiksiyalarda meyarlar daha dar və konkret, qapalı prosedurların üstünlük təşkil etdiyi ölkələrdə isə meyarlar daha geniş və təfsirə açıq olur. Mədəni irsin düzgün qurulmuş atribusiya sistemi yeni dəyərləri mədəni irs anlayışında əhatə edəcək qədər elastik olmalı, lakin hüquqi müəyyənliyi və hər hansı bir xalqın və ya millətin mədəniyyətinin təməl dəyərlərini də zəiflətməməlidir. Məqalədə, həmçinin Azərbaycan Respublikası kimi atribusiya meyarlarını hələ tam formalaşdırmamış ölkələr üçün dövlətin mədəniyyət siyasəti və mövcud institusional resurslarından asılı olaraq, atribusiya prosesinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tövsiyələr irəli sürülür.

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	225
I. Mədəni irsin aid edilməsində açıq və qapalı sistemlərin anlayışı	227
II. Müqayisəli hüquqda mədəni irsin aid edilməsi.....	230
A. Avstriya	230
B. İtaliya.....	232

* Elnur Kərimov – Azərbaycan Diplomatik Akademiyası, Baş müəllim.

Mədinə Əliyeva – Bakı Dövlət Universiteti, Hüquq fakültəsi, IV kurs tələbəsi.

İnci Möylamlı – Bakı Dövlət Universiteti, Hüquq fakültəsi, IV kurs tələbəsi.

Bu məqalənin ərsəyə gəlməsindəki dəstəyinə görə Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinə dərin minnətdarlığımızı bildiririk.

C. Yaponiya.....	235
D. Avstraliya.....	238
E. Amerika Birləşmiş Ştatları.....	241
III. Ayrı-ayrı ölkələrdə açıq və qapalı atribusiya sistemlərinin üstünlük və çatışmazlıqları	244
Nəticə.....	248

Giriş

Mədəni irsin aid edilməsi (atribusiya) mədəniyyət hüququnun vacib hissəsi olan mədəni irs hüququnun ən mühüm institutlarındanıdır. Mədəni irsin atribusiya sahələrarası anlayış olmaqla, hüquq, tarix, iqtisadiyyat və digər sahələrin kəsişdiyi nöqtədə yerləşir.

Mədəni irs anlayışına yalnız maddi sərvətlər deyil, həm də onların qeyri-maddi, insani ölçüləri daxildir. Bu ölçülər xalqlar və icmalar tərəfindən yaradılan hekayə və mənalarda əks olunur.¹ Belə hekayələr cəmiyyətin kimliyini və tarixi mühitini özündə əks etdirərək mədəni sərvətin əhəmiyyətini artırır və onun qorunmasına əsas yaradır. Bir sərvətin mədəni irsə aid edilməsi və yaxud atribusiya onun daşdığı məna və hekayələrin təsbit edilməsi yolu ilə baş verir. Bununla belə, irsin tanınması və hüquqi olaraq təyin olunması prosesi bəzi praktiki və iqtisadi məqamlarla sıx bağlıdır.² Bir sərvətin rəsmi şəkildə milli mədəni irsə aid edilməsi çox vaxt onun qorunması, dayanıqlı şəkildə idarə olunması və cəmiyyət üçün əlçatanlığının təmin edilməsi məqsədilə ciddi maliyyə və inzibati resurslar tələb edir.

Resurs məhdudiyyətlərini nəzərə alaraq, bir çox milli hüquq sistemində mədəni sərvətlərin mədəni irsə aid edilmə meyarları üçün xüsusi hüquqi çərçivə müəyyən olunur. Mədəni irsə aid edilmə meyarları mədəni əmlakın ixracına nəzarətdə və ölkədən qanunsuz çıxarılmış mədəni əmlakın geri qaytarılması (restitusiya) prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.³ Bu səbəbdən müxtəlif ölkələrdə atribusiya üzrə hüquqi çərçivənin quruluşu, əsasən, iki amilə görə bir-birindən seçilir:

1) Atribusiya *prosesinin* açıqlıq səviyyəsi, yəni mədəni irsə aid edilmə meyarlarının açıq şəkildə dərc olunması, rəsmi bələdçi sənədlərlə dəstəklənməsi və şəffaf tətbiqi;

¹ Alessandro Chechi, *The Settlement of International Cultural Heritage Disputes*, 15 (2014).

² Lyndel V. Prott & Patrick J. O'Keefe, *Law and the Cultural Heritage*, 167 (1984).

³ ohn Henry Merryman, *Two Ways of Thinking about Cultural Property*, 80 *American Journal of International Law* 831, 832 (1986).

2) Atribusiya meyarlarının açıqlıq səviyyəsi, yəni qanunda geniş təfsirə açıq olan ümumi bir meyarın və yaxud səlahiyyətli orqanların mülahizə imkanlarını məhdudlaşdıran bir sıra konkret meyarların təsbit olunması.

Həm atribusiya prosesinin, həm də meyarların açıqlıq dərəcəsi mədəni irsin qorunmasında hüquqi müəyyənlik, inklüzivlik və dəyişikliklərə uyğunlaşma baxımından ciddi nəticələr doğura bilər. Açıq atribusiya prosesi ictimai etimadı və icma iştirakçılığını təşviq edir, qapalı proses isə qərarverici qurumların mülahizə səlahiyyətini genişləndirir. Eyni şəkildə, açıq meyarlar mədəni irs anlayışının dəyişən konsepsiyalarına uyğunlaşma imkanı yarada, qapalı meyarlar isə hansı mədəni sərvətlərin irs kimi qorunacağı barədə vahid təcrübəni formalaşdırır.

Elmi ədəbiyyatda mədəni irsin aid edilməsində tətbiq olunan meyarların məzmunu ətraflı şəkildə tədqiq olunmuş, həmçinin mədəni sərvətlərin dəyərlərinin daxili, yoxsa kontekstual xarakter daşması məsələsi geniş müzakirə edilmişdir.⁴ Bununla belə, milli mədəni irsin atribusiyası sistemlərini “açıq-qapalı” prizmasından sistemli şəkildə təhlil edən yanaşmalara, demək olar ki, rast gəlinmir.⁵ Bu məqalə mədəni irsin atribusiyasında həm qərar qəbul etmə prosesinin şəffaflıq səviyyəsini, həm də hüquqi meyarların açıqlıq dərəcəsini araşdıran yeni bir müqayisəli perspektiv təqdim edir. Araşdırmanın məqsədi mədəni irsin atribusiya meyarlarını dəqiq müəyyən etməmiş ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq təcrübədə mövcud modellərlə tanış etmək, hər bir açıq və qapalı modelin müsbət və mənfi cəhətlərini göstərməklə mədəni irsin qorunması üçün ən yaxşı modelin formalaşdırılmasına yardım etməkdir.

Bu məqalədə xüsusilə Avstriya, İtaliya, Yaponiya, Avstraliya və Amerika Birləşmiş Ştatlarının (ABŞ) mədəni irsin atribusiyası sahəsində milli qanunvericilikləri və təcrübələri araşdırılır. Bu ölkələr fərqli hüquq sistemlərini (anqlo-sakson hüququ və kontinental hüquq), siyasi quruluş formalarını (federal və ya unitar), eləcə də coğrafi təmsilçiliyi və mədəni irs baxımından nisbi zənginliyi əhatə etməsi səbəbindən seçilmişdir. Müqayisəli təhlil əsasında aparılan araşdırma, bir tərəfdən, fərqli hüquq sistemlərində

⁴ Bax: Laurajane Smith, *Uses of Heritage*, 30 (2006); Sophia Labadi, *UNESCO, Cultural Heritage, and Outstanding Universal Value: Value-Based Analyses of the World Heritage and Intangible Cultural Heritage Conventions*, 113 (2012); Janet Blake, *International Cultural Heritage Law*, 14 (2015); Lyndel Prott & Patrick J. O'Keefe, 'Cultural Heritage' or 'Cultural Property'?, 1 *International Journal of Cultural Property* 307, 309 (1992); Sarah Harding, *Value, Obligation and Cultural Heritage*, 31 *Arizona State Law Journal* 291, 340 (1999); James W. Nickel, *Intrinsic Value and Cultural Preservation*, 31 *Arizona State Law Journal* 355, 361 (1999); Randall Mason, *Assessing Values in Conservation Planning: Methodological Issues and Choices*, in *Assessing the Values of Cultural Heritage*, 5 (2002).

⁵ Belə yanaşmaların birində milli mədəni irsin atribusiyası sistemlərində istifadə olunan metodlar ümumiləşdirilərək üstünlük və çatışmazlıqları ilə birlikdə təhlil olunur. Bax: Ugo Mifsud Bonnici, *An Introduction to Cultural Heritage Law*, 40-41 (2008).

mədəni irsin atribusiyası üzrə oxşar yanaşma və meyarları, digər tərəfdən isə bənzər hüquqi ənənələrə malik qonşu ölkələrdəki fərqləri ortaya çıxarır.

Atribusiya prosesi və meyarları üzrə hər bir hüquqi çərçivənin açıqlıq dərəcəsi ayrıca qiymətləndirilir, daha sonra seçilmiş ölkələr hər iki baxış bucağından müqayisə olunur.

Məqalənin I hissəsində mədəni irsin atribusiyası sistemlərində “açıq” və “qapalı” anlayışları, qərarvermə prosesinin və maddi-hüquqi meyarların açıqlığı arasındakı fərqlər izah olunur. II hissəsində isə Avstriya, İtaliya, Yaponiya, Avstraliya və ABŞ-də mədəni irsin atribusiyası təcrübəsi təhlil olunur və hər iki baxımdan (proses və meyarlar üzrə) açıq və ya qapalı modelə aid edilir. Ardınca, III hissəsində açıq və qapalı modellərin üstünlükləri və çatışmazlıqları, eləcə də seçilmiş ölkələrin müqayisəli nəticələri müzakirə olunur. Son olaraq, nəticə hissəsində isə Azərbaycan Respublikası kimi atribusiya meyarlarını dəqiq müəyyən etməmiş ölkələr üçün prosesdə hüquqi müəyyənlik, şəffaflıq və milli mədəniyyət dəyərləri arasında balansın təmin olunmasına dair tövsiyələr təqdim olunur.

I. Mədəni irsin aid edilməsində açıq və qapalı sistemlərin anlayışı

Mədəni irsin aid edilməsi yerli, milli və qlobal səviyyələrdə həyata keçirilən, hər səviyyədə isə özünəməxsus hüquqi hədlər, kateqoriyalar və prosedurlar olan bir prosesdir. Bir obyektin milli mədəni irs reyestrinə daxil edilməsi, ixrac nəzarətinə tabe olması və ya arxeoloji tapıntı kimi tanının bildirilməsi məhz atribusiya meyarlarından asılıdır.⁶ Bu meyarlar hüquq sistemində “rəsmi irsi” formalaşdıran süni filtr rolunu oynayır.⁷ Nəyin qorunacağı, nəyin milli mədəni irs siyahısına salınmayacağı, milli kimliyin əsas elementləri, o cümlədən gələcəkdə irəli sürüləcək restitusiya iddialarının hüquqi əsasları məhz bu filtr vasitəsilə müəyyən olunur.

Mədəni irsin atribusiyasını daha geniş bir proses olan və mədəni sərvətlərin kommersiyalaşdırılmasını qabardan “irsləşdirmə” (ing. “*heritagization*”)⁸ siyasətindən fərqləndirmək lazımdır. Atribusiyanın mərkəzində “mədəni əhəmiyyət” (ing. “*cultural significance*”) anlayışı dayanır. Mədəni əhəmiyyət dedikdə, “keçmiş, indiki və gələcək nəsillər üçün estetik, tarixi, elmi, sosial və ya mənəvi dəyər”⁹ başa düşülür. Bu dəyərlər, adətən, bir

⁶ Chechi, yuxarıda istinad 1, 15; Prott & O’Keefe, yuxarıda istinad 2, 177.

⁷ Rodney Harrison, *Heritage: Critical Approaches*, 15 (2013).

⁸ Bax: Kevin Walsh, *The Representation of the Past: Museums and Heritage in the Postmodern World* (1992); Quyen Mai Le & Girma Kelboro, *When Heritage Goes Ways Apart: Heritagization and Local Involvement at the Complex of Monuments in Hue, Vietnam*, 186 ZEF Working Paper Series (2019).

⁹ The Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance, art. 1.2 (2013). Burada bax: <https://australia.icomos.org/wp-content/uploads/The-Burra-Charter-2013-Adopted-31.10.2013.pdf> (son baxış 15 avqust 2025). Daha ətraflı bax: Allen Consulting Group, *Valuing the Priceless: The Value of Historic Heritage in Australia* (2005).

yerin özündən ya da materialından, yerləşdiyi kontekstdən, istifadəsindən, mənalarından və onunla əlaqəli əşyalardan qaynaqlanır. Bəzi alimlərə görə, mədəni əhəmiyyət “sosial dəyərlər və tarixi hekayələrin”,¹⁰ ümumilikdə isə bir obyekt və ya əraziyə aid edilən irs dəyərlərinin məcmusudur.¹¹ “Əhəmiyyət” anlayışı özü dəyişkən və çoxşaxəlidir. Ona görə dəyişkəndir ki, yeni arxeoloji kəşflər müəyyən ərazinin və ya əşyanın irs dəyərini artırır və ya azalda bilər.¹² Ona görə çoxşaxəlidir ki, eyni zamanda estetik, tarixi, elmi, sosial, mənəvi, bəzən isə iqtisadi dəyərləri özündə birləşdirə bilər.¹³

Elmi ədəbiyyatda mədəni sərvətlərin irs dəyəri adətən iki qrupa bölünür: sənətkarlıq, nadirlik, qədimlik, informasiya potensialı və bütövlük kimi nisbətən obyektiv və universal xüsusiyyətlərə əsaslanan **daxili dəyərlər**¹⁴ (ing. “*intrinsic values*”) və sosial, tarixi, iqtisadi kontekstə, icmaların verdiyi mənalara və istifadəyə əsaslanan **kontekstual dəyərlər**¹⁵ (ing. “*contextual values*”).

Daxili dəyərlər, əsasən, memarlar, sənətsünaslar və arxeoloqlar kimi ekspert qrupları tərəfindən qiymətləndirilir. Klassik nümunələrdə belə obyektlər “şah əsər”,¹⁶ “nadir mədəni nümunə” və ya “bəşəriyyətin inkişafında mühüm mərhələyə şahidlik edən əsər”¹⁷ kimi ifadələrlə xarakterizə olunur. Kontekstual dəyərlər isə müəyyən mədəni sərvətin icma üçün tarixi, sosial və ya mənəvi əhəmiyyəti nəzərə alınaraq qiymətləndirilir.¹⁸ Bu halda irs dəyəri obyektin zahiri xüsusiyyətlərindən daha çox, kollektiv yaddaşda tutduğu yerdən və təmsil etdiyi simvolik mənə və ya hekayələrdən qaynaqlanır.¹⁹ Məsələn, memarlıq üslubu və ya sənətkarlıq baxımından seçilməyən bir abidə, sırf icma üçün daşdığı sosial və ya mənəvi əhəmiyyətinə görə mədəni irs statusu qazana bilər.

¹⁰ Smith, yuxarıda istinad 4, 30.

¹¹ Marta de la Torre & Randall Mason, Introduction, in *Assessing the Values of Cultural Heritage* 3, 3 (2002). Daha ətraflı bax: Rodney William Carter & R. Bramley, *Defining Heritage Values and Significance for Improved Resource Management: An Application to Australian Tourism*, 8 International Journal of Heritage Studies 175, 178 (2002).

¹² Prott & O’Keefe, yuxarıda istinad 2, 180.

¹³ Jessica Mace & Yujie Zhu, “Introduction”, in *Notions of Heritage* 1, 1-2 (2021).

¹⁴ Bax: Harding, yuxarıda istinad 4, 340; Mason, yuxarıda istinad 4, 13; Labadi, yuxarıda istinad 4, 113.

¹⁵ Arjo Klamer, The Values of Cultural Heritage, in *Handbook on the Economics of Cultural Heritage* 421, 426-427 (2015); Həmçinin bax: Lucas Lixinski, *A Third Way of Thinking about Cultural Property*, 44 Brooklyn Journal of International Law 563, 581 (2019); Yuxarıda istinad 1, 15; Blake, yuxarıda istinad 4, 2015, 14; Mason, yuxarıda istinad 4, 13; həmçinin bax: Lianne Gibson & John Pendlebury, *Valuing Historic Environments*, 8-9 (2009).

¹⁶ Bax: Smith, yuxarıda istinad 4, 94-95.

¹⁷ Prott & O’Keefe, yuxarıda istinad 4, 309.

¹⁸ Marilena Vecco, Value and Values of Cultural Heritage, in *Cultural Heritage*, 24 (2019).

¹⁹ Bax: Pierre Bourdieu, *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste* (translated by R. Nice) (1984).

İrs dəyəri anlayışının dəyişkən²⁰ və qeyri-maddi xarakteri²¹ nəzərə alınaraq, qanunverici mədəni irsin atribusiyası üçün daha çox hüquqi baxımdan qiymətləndirilə bilən, obyektiv və maddi meyarlara üstünlük verir. Bu səbəbdən bir çox ölkələrin qanunvericiliyində daxili və kontekstual dəyərləri qarışıq şəkildə nəzərə alan hibrid atribusiya modeli tətbiq olunur.²² Beləliklə, hər bir milli atribusiya sistemi dövlətin hüquqi əməllərini, milli prioritetlərini və siyasi quruluşunu əks etdirir.²³ Beynəlxalq təcrübədə mədəni irs dəyərləri bəzən mədəni, tarixi, elmi, etnoqrafik və ya arxeoloji əhəmiyyət kimi konkret kateqoriyalarla sadalanır, bəzən də “ictimai maraq” kimi daha geniş meyarlarla ifadə olunur. Mədəni irsin atribusiyası üçün qəbul edilmiş sistemin, o cümlədən meyarların açıq və ya qapalı olması mühafizə olunacaq mədəni irsin əhatə dairəsini birbaşa müəyyən etdiyi üçün ən səmərəli hüquqi mühafizə üçün onların dərinədən öyrənilməsinə ehtiyac var.

Açıq meyarlar, adətən, müvafiq qanunvericilikdə geniş, ümumi ifadələrlə verilən, şərhə açıq meyarlardır. Bu yanaşma mədəni irsin dinamik təbiətini qəbul edir, eyni mədəni irsin eyni zamanda birdən çox irs dəyəri ilə ifadə oluna biləcəyini düşünür.²⁴ Açıq meyarlardan olan “mədəni əhəmiyyət” və “mədəni maraq” kimi ifadələr mədəni irsin əhatə dairəsini məhdudlaşdırmır, əksinə mədəni sərvətlərin irs dəyərinin ekspertlərin mülahizəsinə və ya kontekstual qiymətləndirməyə uyğun qaydada müəyyən etməyə geniş imkan verir. Qapalı meyarlar isə müvafiq qanunvericilikdə və ya normativ aktlarda konkret hədlər və kateqoriyalar şəklində göstərilən və mədəni irs hesab edilən sərvətlərin siyahısını məhdudlaşdıran meyarlardır. Bu zaman mədəni sərvətin yaşına, nadirliyinə, estetik, sosial və sair dəyərinə, informasiya potensialına və müxtəlif kateqoriyalarına əsaslanan meyarlar tətbiq olunur.

Açıq və qapalı meyarlardan əlavə olaraq, mədəni irsin atribusiya prosesinin özü də açıq və qapalı aparıla bilər. Açıq atribusiya prosesi dedikdə, meyarların və onların tətbiq qaydalarının rəsmi olaraq dərc edilməsi, onların tətbiqinə dair bələdçi materialların və praktiki qeydlərin mövcudluğu və qərarların əsaslandırılması başa düşülür. Açıq atribusiya prosesinin mühüm mərhələlərindən biri ictimai iştirakdır. Bu zaman qərarvermə prosesinə

²⁰ David Throsby, *Economics and Culture*, 28 (2001).

²¹ Dawson Munjeri, *Tangible and Intangible Heritage: From Difference to Convergence*, 56 *Museum International* 12, 13-14 (2004); Vecco, yuxarıda istinad 18, 24.

²² Bax: Francioni, Francesco, *Public and Private in the International Protection of Global Cultural Goods*, 23 *European Journal of International Law* 719, 721 (2012); Thorsby, yuxarıda istinad 20, 28-29. YUNESKO-nun beynəlxalq sənədlərində də hər iki yanaşma paralel şəkildə əks etdirilir. Bax: YUNESKO-nun Abidələr və Tarixi Yerlərin Konservasiyası və Bərpası üzrə Beynəlxalq Xartiya (1964); YUNESKO-nun “Ümumdünya Mədəni və Təbii İrsin Qorunması haqqında” Konvensiyası (1972); YUNESKO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrsin Qorunması haqqında Konvensiyası (2003).

²³ Yuxarıda istinad 18, 26.

²⁴ Bax: Višnja Kisić, *Governing Heritage Dissonance: Promises and Realities of Selected Cultural Policies*, 279-280 (2016).

ekspert qruplarından əlavə, yerli icmalar, qeyri-hökumət təşkilatları (QHT), müvafiq mədəni sərvətlər üzrə mütəxəssis olan alimlər və maraqlı tərəflər cəlb edilir, daha inklüziv bir proses təmin edilir.²⁵ Qapalı atribusiya prosesində isə mədəni irsin atribusiyası daha çox mərkəzləşmiş ekspert qərarlarından, məhdud ictimai iştirakdan və qismən gizli, ictimaiyyətə açıqlanmayan qiymətləndirmə meyarlarından asılı olur.

Atribusiya prosesinin və meyarlarının “açıq” və ya “qapalı” olması həm meyarların məzmunu, həm də onların tətbiq prosesinin şəffaflığı baxımından ayrı-ayrılıqda və qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməlidir. Yuxarıda açıqlandığı kimi, hər atribusiya modelin özünəməxsus üstünlükləri və çatışmazlıqları var. Mədəni irsin açıq şəkildə atribusiyası çevikliyi və inklüzivliyi gücləndirdiyi halda, qapalı proses hüquqi müəyyənlik və sabitlik baxımından faydalıdır. Məqalənin növbəti bölməsində bu analitik cərçivə əsasında seçilmiş ölkələrin mədəni irsin atribusiyası üzrə milli hüquqi sistemləri detallı şəkildə öyrənilir və hər birinin açıq və qapalı cəhətləri nəzərdən keçirilir.

II. Müqayisəli hüquqda mədəni irsin aid edilməsi

A. Avstriya

Avstriyada mədəni irsin qorunması “Abidələrin mühafizəsi haqqında” Qanun əsasında tənzimlənir. Qanun insan tərəfindən yaradılmış və tarixi, bədii və ya mədəni əhəmiyyət daşıyan bütün daşınar və daşınmaz obyektlərə, insanın yaradıcı fəaliyyətinin izlərinə, süni şəkildə formalaşdırılmış torpaq relyeflərinə, bir sözlə, abidələrə şamil olunur.²⁶ Buraya antik əşyalar, rəsm əsərləri, miniatürlər, heykəllər, relyeflər, sikkələr, eləcə də arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş müxtəlif artefaktlar daxildir.²⁷ Qanunun icrasına cavabdeh əsas qurum Federal Abidələr İdarəsidir. Bu qurum abidələrin ictimai maraq kəsb edib-etmədiyini müəyyən edir, onların qeydiyyatı və bərpası ilə bağlı qərarlar qəbul edir.²⁸ Qərarların qəbulu elmi tədqiqatlara, müvafiq sahə mütəxəssisləri ilə əməkdaşlığa və ekspert rəylərinə əsaslanmalıdır.²⁹ Adətən, aparılan tədqiqatlar fənlərarası xarakter daşıyır və

²⁵ Yenə orada.

²⁶ Bundesgesetz betreffend den Schutz von Denkmalen wegen ihrer geschichtlichen, künstlerischen oder sonstigen kulturellen Bedeutung [Abidələrin tarixi, bədii və ya digər mədəni əhəmiyyətinin qorunması haqqında Federal Qanun], mad. 1(1). Burada bax: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10009184> (son baxış 26 avqust 2025).

²⁷ International Bar Association, Art Law: Restrictions on the Export of Cultural Property and Artwork, 7 (2020). Burada bax: <https://www.ibanet.org/MediaHandler?id=d67cb566-b6d4-4ea4-94e5-04d0ac6c7681> (son baxış 15 avqust 2025).

²⁸ Leitbild des Bundesdenkmalamtes [Federal Abidələr İdarəsinin missiya bəyanatı]. Burada bax: https://www.bda.gv.at/dam/jcr:b488bab-c6cf-4387-a40d-5d7485ef0400/Leitbild_des_Bundesdenkmalamtes.pdf (son baxış 15 avqust 2025).

²⁹ Anita Gach & Hubert D. Szemethy, *Protection of Cultural Property in Austria*, 6 Art, Antiquity and Law 309, 314 (2001).

həm Avstriya, həm də qonşu ölkələrin elmi institutları ilə əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirilir.³⁰

Bir qayda olaraq, abidənin mühafizəsi onun ictimai maraq kəsb etdiyi hallarda məcburi xarakter daşıyır.³¹ İctimai maraq o zaman mövcud hesab edilir ki, abidənin tarixi, bədii və ya digər mədəni əhəmiyyəti ən azı yerli və ya federal səviyyədə Avstriyanın ümumi mədəni irsinə, mədəni sərvətlərin keyfiyyətinə, sayına, müxtəlifliyinə və bölgələr üzrə paylanmasına töhfə vermiş olsun. Belə abidələrin itirilməsi isə milli mədəni irsə kəmiyyət, müxtəliflik və ya coğrafi paylanma baxımından mənfi təsir göstərir.³² İctimai marağın qiymətləndirilməsində, həmçinin abidənin tarixin sənədləşdirilməsindəki rolu da nəzərə alınır.³³

Federal Abidələr İdarəsi ilə aparılan yazışmalar təsdiq edir ki, abidələrin tarixi, bədii və ya digər mədəni əhəmiyyətini qiymətləndirmək üçün istifadə olunan daxili meyarlar kataloqu ictimaiyyətə açıq deyil.³⁴ Bir tərəfdən, belə meyarların mövcudluğu mədəni sərvətlərin həqiqiliyinin, bütövlüyünün və mədəni əhəmiyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsini təmin edir. Digər tərəfdən isə, bu meyarların açıqlanmaması maraqlı tərəflərin atribusiya prosesinin nəticələrini əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq imkanlarını məhdudlaşdırır və ictimai iştirakın səviyyəsini azaldır. Nəticədə, ekspertlər tərəfindən elmi əsaslarla verilmiş qərarlar abidələrin tez bir zamanda mühafizə altına alınmasına şərait yaratsa da, ictimai rəyin prosesdən kənarda qalması sistemin şəffaflığını zəiflədir.

Ümumilikdə, Avstriyada mədəni sərvətlərin aid edilməsi prosesi qapalı xarakter daşıyır. Atribusiya meyarları mövcud olsa da, onlar ictimaiyyətə açıqlanmır, rəsmi bələdçi sənədlərlə dəstəklənmir və yalnız Federal Abidələr İdarəsinin daxili istifadəsinə xidmət edir. Qanunda "tarixi, bədii və ya digər mədəni əhəmiyyət" kimi ümumi və geniş şərhə açıq bir meyar müəyyənləşdirilmişdir. Bununla belə, "ictimai maraq testi"nin sərhədləri qanunla konkret şəkildə müəyyən olunmuşdur. Qanunvericiliyə əsasən, abidələrin mühafizəsi üzrə ictimai marağın mövcudluğunu iddia edən qurum bu mövqeyini yalnız üç hüquqi əsasdan biri ilə sübut edə bilər: (i) abidənin yerli və ya federal səviyyədə əhəmiyyəti, (ii) tarixin sənədləşdirilməsi üçün dəyəri, yaxud (iii) Avstriyanın milli mədəni irsinin müxtəlifliyi və bölgələr üzrə paylanması baxımından əhəmiyyəti. Əgər abidənin qorunması bu

³⁰ Bundesdenkmalamt, Mein Haus! Ein Denkmal? Mein Acker! Ein Denkmal? (2016). Burada bax: https://www.bda.gv.at/dam/jcr:62b4ce66-7ad3-4355-bf6e-80ae4c73cf2b/BDA_Mein-Haus-Mein-Acker_WEB_ANSICHT190116.pdf (son baxış 26 avqust 2025).

³¹ International Bar Association, yuxarıda istinad 27.

³² Yenə orada.

³³ Yuxarıda istinad 26, mad. 1(4).

³⁴ Monika Skopek, Hüquq Məsələləri Departamentinin Köməkçisi (Avstriya Federal Abidələr İdarəsi), Mədinə Əliyevaya elektron poçt (28 aprel 2025).

meyarlarla əsaslandırıla bilməzsə, həmin obyekt mədəni irs kateqoriyasına daxil edilmir.

Bu nöqteyi-nəzərdən, mədəni irsin atribusiyası ilk baxışdan ictimai iştirakçılığın zəif olduğu qapalı bir proses təsiri bağışlasa da, “ictimai maraq testi”-in qanunla sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi Federal Abidələr İdarəsinin mülahizə səlahiyyətini məhdudlaşdırır. Bu isə, öz növbəsində, maraqlı tərəflər üçün hüquqi müəyyənlik baxımından müəyyən üstünlüklər yaradır. Bu sistemin güclü və zəif tərəfləri Avstriyanın hüquqi-siyasi quruluşu daxilində tam mənada öz əksini tapır.

Avstriyanın atribusiya sisteminin formalaşmasına onun kontinental hüquq ənənəsi, federal siyasi quruluşu və mədəni irsin yüksək zənginliyi birbaşa təsir göstərmişdir. Bir tərəfdən, kontinental hüquq sistemi kodifikasiya olunmuş, mədəni irsin anlayışını və “ictimai maraq” üzərində qurulmuş meyarlarını müəyyən edən bir atribusiya sistemini təşviq etmişdir. “Abidələrin mühafizəsi haqqında” Qanunda nəzərdə tutulmuş ümumi meyarlar Federal Abidələr İdarəsinin elmi əsaslı ekspert qiymətləndirməsini ön plana çıxarmışdır. Digər tərəfdən, federal idarəçilik sistemi yerli və federal səviyyədə əməkdaşlıq tələb edən bir atribusiya modelinə zərurət yaratmışdır. Eyni zamanda, Roma İmperiyasına şahidlik etmiş arxeoloji tapıntılardan tutmuş Habsburqlar dövrünü əks etdirən memarlıq abidələri, muzey kolleksiyaları və musiqi irsinə qədər Avstriyanın zəngin mədəni irsi atribusiya məsələlərinin həm milli, həm də regional əhəmiyyət daşımasına səbəb olur. Bu nöqteyi-nəzərdən, Avstriya modelinin güclü (elmi əsaslı qərarların verilməsi və hüquqi müəyyənlik) və zəif tərəflərinin (atribusiya sisteminin qapalı olması və ictimai iştirakın zəifliyi) onun hüquqi və siyasi quruluşunu əks etdirdiyi aydın olur.

B. İtaliya

İtaliyada mədəni irsin qorunması geniş və sistemli qanunvericilik bazası ilə tənzimlənir. Bu yanaşma ölkənin tarixi inkişaf prosesində formalaşmış zəngin bədii və mədəni irsin, xüsusilə milli kimliyin formalaşdırılması məqsədilə qorunması zərurətindən irəli gəlir.³⁵

Əsas hüquqi sənəd 2004-cü il tarixli Mədəni İrs və Landşaft Məcəlləsidir (ital. “*Codice dei beni culturali e del paesaggio*”). Məcəllədə “mədəni irs” anlayışı mədəni əmlak və landşaft sərvətlərini əhatə edir.³⁶ Mədəni əmlak dedikdə, bədii, tarixi, arxeoloji, etno-antropoloji, arxiv və ya biblioqrafik baxımdan maraq kəsb edən daşınar və daşınmaz obyektlər, həmçinin qanuna uyğun

³⁵ Bax: Letizia Casertano, *The Law Governing Cultural Heritage in Italy: Universal Values Versus National Cultural Identity*, 17 Global Jurist 1, 6 (2017).

³⁶ Codice dei beni culturali e del paesaggio [Mədəni İrs və Landşaft Məcəlləsi], mad. 2(1) (2004). Burada bax: <https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:decreto.legislativo:2004-01-22:42> (son baxış 15 avqust 2025).

olaraq “sivilizasiya dəyəri” daşdığı qəbul edilən digər obyektlər başa düşülür.³⁷

Məcəllə dövlət və xüsusi mülkiyyətdə olan mədəni əmlakı fərqləndirir. Dövlətin, bələdiyyələrin, inzibati qurumların, ictimai təşkilatların və qeyri-kommersiya subyektlərinin mülkiyyətində olan mədəni sərvətlər, əksinə dair rəsmi qərar qəbul olunmadıqca, avtomatik olaraq “mədəni maraq” kəsb edən əmlak sayılır.³⁸ Beləliklə, bu cür mədəni sərvətlər üçün bir növ “mədəni maraq prezumpsiyası” tətbiq edilir. Özəl mülkiyyətdə olan obyektlər üçün isə mədəni marağın rəsmi şəkildə bəyan olunması tələb olunur.³⁹

Məcəllə mədəni irsin qorunmasında dövlətin aparıcı rolunu gücləndirir. Dövlət yalnız mədəni irs üzərində nəzarəti həyata keçirmir, həm də onun atributlarını müəyyənləşdirmək səlahiyyətinə malikdir. Bu model dövlətmərkəzli yanaşması və alternativ mülkiyyət rejimlərinə etimadsızlığı səbəbilə bəzi müəlliflər tərəfindən tənqid olunmuşdur. Misal üçün, Kasertano qeyd edir ki, nə Məcəllə, nə də Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən “mədəni maraq” anlayışının məzmunu və qiymətləndirmə meyarları ictimaiyyət üçün aydınlaşdırılmadığından tətbiq sferası qeyri-müəyyən xarakter daşıyır.⁴⁰ Bu isə irsin atribusiyası prosesində səlahiyyətli orqanlara həddən artıq geniş mülahizə səlahiyyəti verir. Halbuki “mədəni maraq” və “sivilizasiya dəyəri” anlayışları irsin aid edilmə sərhədlərini müəyyənləşdirdiyindən, onların dəqiq izahı zəruridir.

Kasini isə hesab edir ki, mədəni irsin xarakteristikasını müəyyənləşdirmək üçün, onun mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, həm maddi (fiziki obyektlərlə bağlı), həm də qeyri-maddi (mənəvi və simvolik dəyərləri əks etdirən) təbiəti nəzərə alınmalıdır.⁴¹ Eyni zamanda, irsin maarifləndirmə funksiyası və kollektiv kimliyin qorunmasındakı rolu da ictimai xarakter daşıyan mühüm meyarlar sırasına daxildir.⁴² Təcrübədə isə mədəni marağın mövcudluğunu qiymətləndirmə səlahiyyəti ictimaiyyət üçün əlçatan olmayan daxili meyarlar əsasında fəaliyyət göstərən mütəxəssislərin: arxeoloqların, incəsənət tarixçilərinin, memarların daxil olduğu ixtisaslaşmış “*Sovrintendenze/Soprintendenze*” idarələrinə verilmişdir. Zaman keçdikcə,

³⁷ Yenə orada, mad. 2(2).

³⁸ Yenə orada, mad. 10(1).

³⁹ Yenə orada, mad. 14. Həmçinin bax: International Bar Association, Art, Cultural Institutions and Heritage Law Committee, Art Law: Restrictions on the Export of Cultural Property and Artwork, 67 (2020). Burada bax: https://www.ibanet.org/LPD/IP_Comm_Tech_Section/Art_Cultl_Inst_Heritage_Law/art-law-2020 (son baxış 27 avqust 2025).

⁴⁰ Casertano, yuxarıda istinad 35, 6-7.

⁴¹ Casini Lorenzo, “*Italian Hours*”: The Globalization of Cultural Property Law, 9 International Journal of Constitutional Law 369, 375 (2011).

⁴² Yenə orada.

“mədəni maraq” anlayışının tətbiq dairəsi genişlənmiş və bu statusa aid edilən obyektlərin sayı artmışdır.⁴³

Mədəni marağın qiymətləndirilmə meyarları ictimaiyyətə açıqlanmasa da, mədəni əmlakın ixracına nəzarət sahəsində ekspertlərin istinad etdiyi bəzi göstəricilər mövcuddur. Bunlara əsərin bədii keyfiyyəti, nadirliyi, təmsilçilik əhəmiyyəti, tarixi, bədii, arxeoloji və ya monumental bir kompleksə və/və ya kontekstə aid olması, kolleksiyaçılıq tarixinin öyrənilməsindəki rolu, həmçinin müxtəlif mədəniyyətlər arasında əlaqələrin sübutu kimi meyarlar daxildir.⁴⁴ Bədii keyfiyyət obyektin ifadə gücü, orijinallıq və texniki yenilikçiliyi ilə ölçülür və vizual təhlil, kontekstual müqayisə metodları ilə qiymətləndirilir. Nadirlik isə həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından obyektin forma, mövzu və ya texnikasının unikallığına əsaslanır. Təmsilçilik əhəmiyyəti obyektin müəyyən tarixi, bədii və ya coğrafi konteksti ifadə etmək potensialı ilə müəyyən olunur. Kolleksiyaçılıq tarixi isə əşyanın mənsub olduğu kolleksiyanın xarakteri və sosial-mədəni ənənələrlə əlaqəsi baxımından əhəmiyyət daşıyır.⁴⁵ Bununla belə, bu meyarların dəqiq göstəricilərlə sərhədlənməməsi qərarların, əsasən, ekspert mülahizəsinə əsaslanmasına gətirib çıxarır.

Ümumilikdə, İtaliyada mədəni irsin atribusiyası açıq və şəffaf bir proses təsiri bağışlamır. “Mədəni maraq” anlayışının məzmunu və qiymətləndirmə meyarları açıq şəkildə dərc olunmadığı üçün mədəni sərvətlərin mədəni irsə aid edilməsi, əsasən, ekspert idarələrinin daxili qiymətləndirmələrinə əsaslanır. Məcəllədə yalnız geniş və təfsirə açıq olan “mədəni maraq” və “sivilizasiya dəyəri” anlayışlarının müəyyən olunması, konkret meyarların isə nəzərdə tutulmaması prosesi daha da qeyri-müəyyən edir. Avstriyanın “ictimai maraq testi” ilə müqayisədə, İtaliyada mədəni marağın hansı hallarda mövcud olması qanunvericilikdə aydın göstərilmir. Dövlət və xüsusi mülkiyyətdə olan obyektlər üçün fərqli yanaşma tətbiq edilsə də, bu, meyarların praktiki tətbiq dairəsini tam şəkildə izah etmir. İxrac nəzarəti sahəsində istifadə olunan təlimat xarakterli göstəricilər mövcud olsa da, onların sərhədlərinin müəyyən edilməməsi, nəticə etibarilə, ekspertlərin subyektiv qiymətləndirməsinə geniş imkan yaradır.

Yuxarıda təsvir edilən prosesin bu xüsusiyyətləri İtaliyanın kontinental hüquq ənənəsi və mədəni irsin qorunması üçün xüsusi kodeksin mövcudluğu ilə seçilən nümunəsi daxilində izah olunur. 2004-cü il tarixli Mədəni İrs və

⁴³ Yuxarıda istinad 35, 6-7.

⁴⁴ Indirizzi di carattere generale per la valutazione del rilascio o del rifiuto dell'attestato di libera circolazione da parte degli uffici esportazione delle cose di interesse artistico, storico, archeologico, etnoantropologico (2017), <https://cultura.gov.it/comunicato/d-m-537-06-12-2017-indirizzi-di-carattere-generale-per-la-valutazione-del-rilascio-o-del-rifiuto-dell-attestato-di-libera-circolazione-da-parte-degli-uffici-esportazione-delle-cose-di-interesse-artistico-storico-archeologico-etnoantropologico> (son baxış 27 avqust 2025).

⁴⁵ Yenə orada.

Landşaft Məcəlləsi mədəni irsin aid edilməsi üçün formal hüquqi əsasların mərkəzləşdirilmiş şəkildə müəyyənləşdirilməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda, Avstriyanın federal sistemi ilə müqayisədə İtaliya formal olaraq unitar dövlət quruluşuna sahib olduğundan, mədəni irsin qorunması və atribusiyası sistemi mərkəzi dövlətin milli kimliyi formalaşdırmaq və gücləndirmək siyasətini əks etdirir. Bu hüquqi və siyasi kontekst atribusiya prosesinin federal dövlətlərdə gözlənilən daha açıq və ictimai iştirakçılığa yol verən modellərə nisbətən daha qapalı və dövlət mərkəzli olmasını izah edir. İtaliyanın Antik Roma irsi, İntibah dövrü memarlığı, geniş arxeoloji sahələr və muzey fondları kimi zəngin mədəni irsi isə həm elmi əsaslı ekspert qiymətləndirməsinin zəruriliyini, həm də mərkəzi nəzarətin güclənməsini tələb edir.

C. Yaponiya

Yapon mədəni irsinin qorunması və təbliği üçün müxtəlif hüquqi mexanizmlər və proqramlar mövcuddur. Bu kontekstdə həyata keçirilən milli proqramlardan biri də “Yapon irsi”dir (ing. *“Japan Heritage”*). Bu təşəbbüs çərçivəsində bölgələrin “hekayələri” onların mədəni sərvətləri ilə əlaqələndirilir və yerli icmaların iştirakı ilə regionların canlandırılması hədəflənir.⁴⁶ Yaponiyanın Mədəni İşlər üzrə Agentliyinin izahına görə, “Yapon irsi” ölkənin mədəniyyəti ilə bağlı ənənəvi nağılları regionun tarixi olaraq cazibədar cəhətləri və xüsusi yerləri vasitəsilə əks etdirən yerlər və obyektlər deməkdir.⁴⁷ Agentliyin rəsmi məlumatında vurğulandığı kimi, “Yapon irsi”nə daxil olan ərazilərin tanınması onların nüfuzunu artırır, yerli sakinlərin öz tarixi irsə bağlılığını möhkəmləndirir və mədəni irsin kommersiyalaşdırılması yolu ilə regionda turizmin inkişafına töhfə verir.⁴⁸

Əsasən ayrı-ayrı bölgələrə məxsus yerli mədəni irs nümunələrinin dəstəklənməsi üçün həyata keçirilən bu proqramla yanaşı, Yaponiyada mədəni irslə bağlı təkmil hüquqi mexanizmlər də mövcuddur.⁴⁹ Bunlardan biri də “Mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi haqqında Qanun”dur. Məhz bu qanuna əsasən yerli hökumət tərəfindən mədəni obyektin özünün yüksək

⁴⁶ Japan Heritage (2017),

https://www.bunka.go.jp/english/policy/cultural_properties/japan_heritage/ (son baxış 27 avqust 2025).

⁴⁷ Agency for Cultural Affairs, Japan, Cultural Properties for Future Generations: Outline of the Cultural Administration of Japan, 15 (September 2019), https://www.bunka.go.jp/tokei_hakusho_shuppan/shuppanbutsu/bunkazai_pamphlet/pdf/r1393015_02.pdf#:~:text=“Japan%20Heritage”%20refers%20to%20places,the%20country’s%20culture%20through%20regional (son baxış 27 avqust 2025).

⁴⁸ Japan Heritage: Telling the Tales Behind Historical Sites (2019), https://www.gov-online.go.jp/eng/publicity/book/hlj/html/201902/201902_09_en.html (son baxış 27 avqust 2025).

⁴⁹ Emiko Kakiuchi, *Cultural Heritage Protection System in Japan: Current Issues and Prospects for the Future*, 10 Gdańskie Studia Azji Wschodniej 7, 24 (2016).

tarixi, bədii və/və ya elmi dəyərinə görə ona əhəmiyyətli mədəni mülkiyyət və milli sərvət statusları verilir.⁵⁰

“Yapon irsi” ilə “əhəmiyyətli mədəni mülkiyyət və milli sərvətlər” arasında bəzi fərqlər mövcuddur. Əvvəla, əhəmiyyətli mədəni mülkiyyət və milli sərvət statusları yüksək tarixi, bədii və/və ya elmi dəyər meyarlarına əsasən verilir. Bu statusun verilməsi mədəni mülkiyyətin memarlıq üslubu, sənətkarlıq xüsusiyyətləri, orijinallığı, həqiqiliyi və nadirliyi kimi bir sıra keyfiyyətlərindən asılıdır.⁵¹ Digər tərəfdən, “Yapon irsi” statusu daha çox nağılın və hekayənin özünə və onun yerli icmalarla bağlılığına fokuslanır. Odur ki, “Yapon irsi” statusu almaq üçün hər bir nominasiya üç əsas meyarla cavab verməlidir. Bu meyarlar rəsmi qaydada ictimaiyyətə açıqlanmış və aşağıdakılardır:⁵²

1. Hekayə regionun unikal tarixi irs və adət-ənənələrinə əsaslanmalı və nəsil-dən-nəslə ötürülən özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olmalıdır;
2. Hekayənin mərkəzində aydın və ərazinin cəlbediciliyini vurğulayan bir mövzu olmalıdır. Mövzu o regionda qorunub saxlanılan maddi və qeyri-maddi mədəni sərvətləri (məsələn, tarixi tikililər, arxeoloji abidələr, təbiət mənzərəli yerlər, yerli festivallar və sair) əhatə etməlidir;
3. Hekayə sadəcə regionun tarixinin ümumi xülasəsi və ya mədəni əmlakın adı təsviri olmamalı, özünəməxsus, dayaqlı bir narrativ təqdim etməlidir.

Göründüyü kimi, mədəni irslərin “Yapon irsi”, yaxud “əhəmiyyətli mədəni mülkiyyət və milli sərvətlər” kimi təyin olunması üçün tələb edilən meyarlar olduqca fərqlidir. Bununla belə, əhəmiyyətli mədəni mülkiyyət və milli sərvətlərin mühafizəsi sistemi ilə “Yapon irsi” təşəbbüsü bir-biri ilə uzlaşaraq fəaliyyət göstərir. Belə ki, “Yapon irsi” statusunu əldə etmək üçün irəli sürülən hekayələrdə milli səviyyədə tanınmış ən azı bir maddi və ya qeyri-maddi mədəni nümunəyə istinad edilməlidir.⁵³ Yəni əgər “əhəmiyyətli mədəni mülkiyyət və milli sərvətlər” sistemi, əsasən, maddi və qeyri-maddi irsin hüquqi mühafizəsini təmin edirsə, “Yapon irsi” təşəbbüsü həmin irs nümunələrini yerli hekayələr vasitəsilə yenidən təqdim etməklə onların sosial və iqtisadi potensialını canlandırır. Bu proqram çərçivəsində siyahıya alınmış “Henro: Şikoku Ziyarət Marşrutu və 88 Məbəd” adlanan narrativ buna bir nümunədir. Bu narrativdə yerli adət-ənənələr “Şikoku Ziyarət Marşrutu” və onun üzərində yerləşən 88 buddist məbədi ilə uğurlu şəkildə əlaqələndirilir. Bu məbədlərin əksəriyyəti Yaponiyada, həmçinin əhəmiyyətli mədəni əmlak və ya milli sərvət kimi rəsmi olaraq tanınmışdır.⁵⁴ Bölgənin “Yapon irsi” statusu qazanması nəticəsində Yaponiyanın Mədəni İşlər Agentliyi tərəfindən

⁵⁰ Yenə orada, 12.

⁵¹ Urban Heritage Strategies of Japan: Lessons for Countries in the Asia Pacific Region (2024), <https://www.gdrc.org/heritage/japan.html> (son baxış 21 aprel 2025).

⁵² Yuxarıda istinad 46.

⁵³ Yenə orada.

⁵⁴ Yenə orada, 81.

həmin yer üç il müddətinə maliyyə və digər resurslar, eləcə də mentorluq dəstəyi ilə təmin edilir.⁵⁵

Əlavə olaraq, qeyd edilməlidir ki, "Yapon irsi"nə dair nominasiyalar hər il mərkəzləşdirilmiş qaydada qəbul olunur. Namizədlər arasında yerli icma nümayəndələri və alimlər də hekayənin tərtibatına cəlb oluna bilər, lakin rəsmi müraciət yalnız bələdiyyə tərəfindən verilə bilər.⁵⁶ Hər bir nominasiya yerli icmanın tarixini, özünəməxsus cəhətlərini, adət-ənənələrini özündə əks etdirən bir narrativlə təqdim edilməli və bu narrativ həmin bölgədə yerləşən əhəmiyyətli mədəni əmlak və ya milli sərvətlə əlaqəli olmalıdır.⁵⁷ Müraciətlərin dəyərləndirilməsində hekayənin regionun tarixindəki xüsusiyyətləri vurğulaması və milli səviyyədə Yaponiyanın cazibəsini çatdırması, həmin irsin mədəni resurslarından istifadə etməklə gələcək inkişaf strategiyasının konkret olaraq göstərilməsi və hekayənin milli və beynəlxalq səviyyədə effektiv təbliği üçün lazımı təbliğat və şəbəkələşmə imkanlarının mövcudluğu kimi meyarlar nəzərə alınır.

Bütün bu meyarlarla yanaşı, "Yapon irsi" brendinin qorunması məqsədilə bu statusa layiq görülən obyektlərin sayının optimal səviyyədə saxlanmasına xüsusi diqqət edilir. Odur ki, müəyyən dövrdən sonra "Yapon irsi" siyahısına daxil edilmiş bəzi nümunələrin fəaliyyətinə yenidən baxılır, etibarlılığını itirmiş hekayələr yararsız elan edilərək yenilərinə yer ayrılır. Məsələn, 2025-ci ildə Fukuoka prefekturasındakı "Qədim Qərb Paytaxtı" hekayəsi proqramdan çıxarılmış, onun yerini "Otaru - Hokkaydonun ürəyi" adlı hekayə tutmuşdur.⁵⁸

Göründüyü kimi, Yaponiyada mədəni irsin aid edilməsi sistemi açıq və şəffaf xarakter daşıyır. "Yapon irsi" sayılmaq üçün tələb olunan meyarlar aydın və ictimaiyyətə açıq şəkildə müəyyən edilmişdir. Prosedurların böyük hissəsi açıq formada həyata keçirilir. Məsələn, müraciətlər üçün tələb olunan sənədlər və qiymətləndirmə meyarları Mədəni İşlər üzrə Agentliyin rəsmi sahifəsində dərc edilir. Atribusiya prosesində ayrı-ayrı bələdiyyələr öz nominasiyaları ilə sərbəst şəkildə iştirak edə bilərlər. Mədəni sərvətlərin "Yapon irsi"nə aid edilməsinə dair yekun qərar ekspertlər komissiyasının tövsiyəsinə əsaslanarsa da, nominasiyalar hazırlanarkən yerli icmaların iştirakı olduqca vacib hesab olunur. "Yapon irsi" siyahısına salınmış mədəni əmlak və milli sərvətlər, o cümlədən onlarla əlaqədar narrativlər ictimaiyyətə açıqdır.

⁵⁵ Kakiuchi, yuxarıda istinad 49, 24.

⁵⁶ Yenə orada.

⁵⁷ Luiza Kliczkowska, "Japan Heritage": An Exemplary Project Promoting Local Development Through Japanese Cultural Property, 25 Gdańskie Studia Azji Wschodniej 75, 80 (2024).

⁵⁸ Japan Heritage "Ancient Western Capital of Japan" Is First to Be Delisted, Replaced by Otaru (2025), <https://www.asahi.com/articles/AST2413RZT24UCVL03WM.html> (son baxış 11 oktyabr 2025).

“Yapon irsi”nin atribusiya meyarları isə qapalı xarakterlidir. Yerli adət-ənənələrə istinad olunması, bölgənin cəlbəciliyini dəstəkləyən mövzulara yer verilməsi və unikal bir narrativin təqdim olunması kimi meyarların əvvəlcədən dəqiqliklə müəyyən edilməsi geniş təfsir imkanlarını məhdudlaşdırır. Xüsusilə, mədəni irsin xarici xüsusiyyətlərindən daha çox, kontekstual elementlərinin qabardılması və tələb olunan narrativlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin konkret olaraq müəyyən olunması səlahiyyətli orqanları atribusiya dair qərarlarını əsaslandırmağa vadar edir. Nəticədə, “Yapon irsi”nin atribusiya sistemi ölkə daxilində hər kəs üçün şəffaf olsa da, məzmun üzrə tələblər kifayət qədər qatıdır. Təqdim olunan hekayənin yuxarıda qeyd olunan meyarlara cavab verməsi şərtidir və bu meyarların geniş şərh olunmasına imkan verilmir.

Yaponiyanın nümunəsi kontinental hüquq ənənəsi və unitar siyasi quruluşu kontekstində İtaliya və Avstriyadakı bənzər sistemlərlə müqayisə üçün seçilmişdir. Milli səviyyədə “Əhəmiyyətli Mədəni Mülkiyyət” və “Milli Sərvət” kimi statusların müəyyən edilməsi və qorunması, əsasən, mərkəzi hökumətin məsuliyyəti olmaqla, hüquqi və inzibati qərarların ekspert yonümlü və mərkəzləşdirilmiş şəkildə verilməsini təşviq edir. Bu cəhətdən, Yaponiyanın mədəni irsin aid edilməsi sistemi İtaliya və Avstriya ilə böyük ölçüdə bənzərlik göstərir. Bununla belə, “Yapon İrsi” proqramı mərkəzi dövlətin təşəbbüsü olmasına baxmayaraq, yerli hekayələrin, icma iştirakçılığının və regional canlanmanın təşviqinə çalışaraq daha açıq bir atribusiya modeli təklif edir. Bu nümunə göstərir ki, hüquqi və siyasi struktur hər zaman atribusiyanın açıq və qapalılığını müəyyənləşdirən yeganə amil deyil. Ayrı-ayrı atribusiya məqsədləri (məsələn, mədəni irsin bölgələrin canlandırılması üçün istifadə olunması və ya kommersiyalaşdırılması) atribusiya daha açıq və icma mərkəzli yanaşmaları ön plana çıxara bilər. Mədəni və təbii irsin zənginliyi ilə seçilən Yaponiyanın atribusiya sistemi göstərir ki, həm mərkəzləşdirilmiş, qapalı hüquqi atribusiya, həm də xüsusi məqsədlərə xidmət edən açıq atribusiya təşəbbüsləri eyni hüquqi və mədəni məkan daxilində yanaşı tətbiq oluna bilər.

D. Avstraliya

Avstraliyada milli irs sahəsində hüquqi çərçivə 1999-cu ildə qəbul olunmuş “Ətraf mühitin qorunması və biomüxtəlifliyin mühafizəsi haqqında” Qanun ilə müəyyən edilir.⁵⁹ Qanun yalnız milli səviyyədə “müstəsna irs dəyərində” (ing. *“outstanding heritage value”*) malik yerlərin, o cümlədən təbii və mədəni sərvətlərin “Milli İrs Siyahısı”na daxil edilməsi qaydalarını tənzimləyir ki, bu siyahıya salınma müvafiq yerlərin qorunması və idarə olunmasına dair xüsusi hüquqi öhdəliklər yaradır.⁶⁰

⁵⁹ Daha ətraflı bax: Environment Protection and Biodiversity Conservation Act (1999).

⁶⁰ Bax: National Heritage (2021), <https://www.dcceew.gov.au/parks-heritage/heritage/about/national?utm> (son baxış 11 oktyabr 2025).

Burra Xartiyasına əsasən, “irs dəyəri” anlayışı “keçmiş, indiki və ya gələcək nəsillər üçün estetik, tarixi, elmi, sosial və ya mənəvi dəyər” kimi izah olunur.⁶¹ Namizəd yerlərin irs dəyərindən əlavə, təbii və mədəni sərvətlərin həqiqilik⁶² (ing. *“authenticity”*) və bütövlüyü⁶³ (ing. *“integrity”*) də əlavə göstəricilər kimi nəzərə alınır.

Yerli icmalara aid olan sərvətlər istisna olmaqla, irs dəyəri oxşar nümunələrlə müqayisəli şəkildə aşağıdakı doqquz meyar əsasında qiymətləndirilir:⁶⁴

1. Hadisələr və proseslər meyarı əsasında milli səviyyədə əhəmiyyət kəsb edən təbii, tarixi və ya sosial prosesləri və hadisələri əks etdirən yerlər qiymətləndirilir. Belə ki, geoloji formasiya, ekoloji dinamika və ya tarixi hadisələrin qalıqları bir yerin iqlim, sosial və ya siyasi dəyişikliklərdəki rolunu aydın şəkildə göstərsə, həmin yer milli irs hesab oluna bilər.⁶⁵
2. Nadirlik meyarı baxımından bir yerin xüsusi əhəmiyyət daşıması üçün onun Avstraliyanın təbii və mədəni irsində nadir və ya yox olma təhlükəsi altında olan elementləri təmsil etməsi vacibdir.⁶⁶
3. Təbii və ya mədəni irs haqqında elmi və faydalı məlumat potensialına malik yerlər isə tədqiqat dəyəri meyarı əsasında qiymətləndirilir. Burada irs dəyəri arxeoloji, ekoloji və etnoqrafik sübutlarla əsaslandırılmalıdır.⁶⁷

⁶¹ Burra Xartiyası ilk dəfə 1979-cu ildə Avstraliya ICOMOS təşkilatı tərəfindən qəbul olunmuş və sonuncu dəfə 2013-cü ildə yenilənmişdir. Xartiyada mədəni əhəmiyyətli məkanların qorunması və idarə olunmasına dair prinsiplər müəyyən edilir ki, bu prinsiplər mədəni irsin beynəlxalq səviyyədə qorunmasının inkişafına mühüm töhfə kimi qəbul olunur. Bax: yuxarıda istinad 9, mad. 1.

⁶² Həqiqilik dedikdə, mədəni irsin və ya mədəni mülkiyyətin orijinal və gerçək olması başa düşülür. Yəni abidə, əşya və ya ənənə öz ilkin materialını, formasını, üslubunu, funksiyasını, məna və ya ruhunu qoruyub saxlayırsa, o “həqiqi” sayılır. Məsələn, qədim qalada orijinal daşların və tikinti üslubunun saxlanılması həqiqiliyə misal kimi göstərilə bilər.

⁶³ Bütövlük dedikdə, mədəni irsin və ya mədəni mülkiyyətin bütün tərkib hissələri ilə birlikdə tam şəkildə qorunub saxlanması başa düşülür. Bu zaman mədəni irs sayılan obyektin əsas hissələri, elementləri və ətraf mühiti zədələnmədən və parçalanmadan qalır. Məsələn, tarixi bir məhəllənin yalnız bir küçəsi deyil, bütöv məhəllə ansambl şəklində qorunub saxlanılır.

⁶⁴ Australian Government, Department of Climate Change, Energy, the Environment and Water, Heritage and the Arts, Guidelines for the Assessment of Places for the National Heritage List (2009). Burada bax: <https://www.dcceew.gov.au/sites/default/files/documents/nhl-guidelines.pdf> (son baxış 20 avqust 2025).

⁶⁵ Australia ICOMOS, Practice Note: Understanding and Assessing Cultural Significance (2013). Burada bax: https://australia.icomos.org/wp-content/uploads/Practice-Note_Understanding-and-assessing-cultural-significance.pdf (son baxış 20 avqust 2025).

⁶⁶ Yuxarıda istinad 64, 23-24.

⁶⁷ Yenə orada, 26.

4. Başlıca xüsusiyyətlər meyarı kontekstində geoloji formasiya, memarlıq üslubu və ya istehsal prosesi baxımından müəyyən sinfin əsas xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən yerlər dəyərləndirilir.⁶⁸

5. Estetik xüsusiyyətlər meyarına gəldikdə isə, burada əsas diqqət təbii və mədəni sərvətlərin icmaların və ya mədəni qrupların qavrayışında oyatdığı emosional və estetik reaksiyalara yönəlir. Bu qiymətləndirmə ekspert və peşəkar qrupların fikrinə deyil, daha çox icmaların və etnik qrupların kollektiv təcrübəsinə əsaslanır.⁶⁹

6. Yaradıcı və ya texniki nailiyyət meyarı çərçivəsində milli səviyyədə əhəmiyyətli dizayn, sənətkarlıq və texnoloji yenilikləri əks etdirən, öz dövrünün texnoloji və tarixi kontekstində yüksək peşəkarlıq nümunəsi sayılan obyektlər dəyərləndirilir.⁷⁰

7. Sosial dəyər meyarı ilə əlaqədar olaraq, icmalar üçün dayanıqlı sosial, mədəni və ya mənəvi əhəmiyyət daşıyan yerlər bu meyara əsasən qiymətləndirilir. Buraya etnik qruplar və ya məcburi köçkün icmaların kollektiv yaddaşında xüsusi yer tutan məkanlar daxildir.⁷¹

8. Əhəmiyyətli şəxsiyyətlərlə əlaqə meyarı bir yerin Avstraliya tarixində önəmli rol oynamış şəxslərlə bağlılığını nəzərə alır. Bu mənada, əhəmiyyətli şəxsin doğulduğu ev avtomatik olaraq milli irs hesab olunmur.⁷²

9. Nəhayət, yerli adət-ənənələr meyarı isə müxtəlif yerli icmalar üçün mərasim və ya əfsanəvi kontekstdə mühüm əhəmiyyət daşıyan, onların adət-ənənələri ilə sıx bağlı olan yerləri qiymətləndirilir. Belə obyektlərin sadəcə regional deyil, milli səviyyədə əhəmiyyətli olması tələb olunur.⁷³

Avstraliyada mədəni irsin atribusiyası sistemi açıq və inklüziv xarakter daşıyır. Nominasiya təqdim etmək hüququ yalnız dövlət orqanları ilə məhdudlaşmır. Belə ki, yerli icmalar, QHT-lər, fərdi şəxslər və ümumilikdə hər kəs bu prosesdə aktiv iştirak edə bilər.⁷⁴ Hər bir nominasiya haqqında qısa məlumat internetdə dərc olunur və ictimaiyyətin bütün üzvlərinə həmin nominasiya barədə rəy bildirmək imkanı verilir.⁷⁵ Bundan əlavə, Avstraliya

⁶⁸ Yenə orada, 29.

⁶⁹ Yenə orada, 35.

⁷⁰ Yenə orada, 39-40.

⁷¹ Yenə orada, 41-42.

⁷² Yenə orada, 45.

⁷³ Yenə orada, 48-49.

⁷⁴ Bax: Australian Government, Department of Climate Change, Energy, the Environment and Water, Nominating a Heritage Place (2025), <https://www.dcceew.gov.au/parks-heritage/heritage/places/nominating-heritage-place#:~:text=Anyone%20can%20nominate%20a%20place,National%20or%20Commonwealth%20Heritage%20List> (son baxış 24 avqust 2025).

⁷⁵ Productivity Commission, *Conservation of Australia's Historic Heritage Places: Draft Report* 42-43 (2006), <https://www.pc.gov.au/inquiries/completed/heritage/heritage-draft.pdf> (son baxış 24 avqust 2025).

İrs Şurası tərəfindən hazırlanmış ətraflı və əlçatan təlimatlar atribusiya prosesini daha şəffaf edir.

Prosesin açıq və inklüziv xarakteri atribusiya meyarlarının tətbiqinə də təsir göstərir. Xüsusilə “estetik xüsusiyyətlər” və “sosial dəyər” meyarlarının qiymətləndirilməsində yerli icmaların baxışlarının nəzərə alınması icma əsaslı yanaşmanı gücləndirir. Bununla yanaşı, atribusiya meyarlarının özləri çox vaxt detallı şəkildə formalaşdırıldığı üçün qapalı çərçivə yaradır. Belə ki, hər bir meyarın tətbiqi həm obyektiv, həm də subyektiv göstəricilərlə ölçülür, lakin bu zaman geniş təfsir imkanları məhdud qalır. Məsələn, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, mədəni sərvətin “nadirliyi” yalnız obyektiv sübutlarla təsdiqlənməli, “tədqiqat dəyəri” isə onun yeni elmi bilik yaratmaq potensialı ilə ölçülməlidir. Bundan başqa, Avstraliya İrs Şurasının dərc etdiyi praktiki təlimatlar hər bir meyarın təbii və mədəni sərvətlərə əvvəllər necə tətbiq olunduğunu göstərir. Bu təcrübələrdən bələdçi kimi istifadə olunması, nəticə etibarilə, atribusiya prosesində vahid yanaşmanın formalaşmasına xidmət edir.

Avstraliya nümunəsi onun anqlo-sakson hüquq sistemi və federal siyasi quruluşu və təbii və mədəni irsin zənginliyi səbəbindən seçilmişdir. Anqlo-sakson hüquq ənənəsi mədəni irsin atribusiyasında kontekstual qiymətləndirmələrə daha çox yer verməsi ilə xarakterizə olunur. Bu sistemdə atribusiya meyarları daha çevik və dəyişən şəraitə uyğun şəkildə tətbiq edilə bilər, məhkəmə və inzibati orqanların meyarların təfsirinə təsir etmə imkanları daha çox olur. Digər tərəfdən, Avstraliyanın federal quruluşu mərkəzi hökumət və ştatlar arasında vəzifə bölgüsü və atribusiya prosesində yerli icmaların iştirakının gücləndirilməsi üçün institusional imkanlar təmin edir. Belə ki, “Milli İrs Siyahısı” ilə yanaşı ştatlar və bölgələr üzrə aparılan ictimai məsləhətləşmələr atribusiya prosesində irs dəyərinin müəyyənləşdirilməsi üçün regional məqamların nəzərə alınmasına imkan verir. Məhz bu kombinasiyanın nəticəsidir ki, Avstraliyanın milli mədəni irsi həm obyektiv, elmi əsaslı meyarlara, həm də icma əsaslı kontekstual dəyərlərə əsaslanaraq nisbətən açıq və inklüziv bir şəkildə aid edilir. Meyarların formalaşdırılmasında da əvvəlki təcrübələrin əhəmiyyəti böyükdür. Bu səbəbdən Avstraliyanın mədəni irsin atribusiyası sistemi qapalı atribusiya meyarlarının və ictimai iştirakın praktik tətbiqini göstərən maraqlı bir nümunədir.

E. Amerika Birləşmiş Ştatları

ABŞ-də mədəni irs üzrə atribusiya meyarlarını müəyyən edən iki əsas hüquqi sənəd mövcuddur: “Milli tarixi qoruma qanunu”⁷⁶ və “Milli tarixi yerlər reyestri”.

Milli Reyestr ölkənin tarixi yerlərinin siyahısını, həmçinin tarixi əmlakların müxtəlifliyini, əhəmiyyətini, coğrafi yayılmasını, mövcud vəziyyətini,

⁷⁶ 36 C.F.R. § 60.4.

mülkiyyət formalarını və qorunma ehtiyaclarını əks etdirən milli məlumat bazasıdır. Hər hansı mədəni əmlakın Reyestrə daxil edilməsi üçün o, Milli Reyestrin qiymətləndirmə meyarlarından ən azı birinə cavab verməlidir.⁷⁷ Bu meyarlarda obyektin mühüm tarixi kontekstə bağlılığı və tarixi bütövlüyünün qorunub saxlanması əsas şərtlərdən biri kimi göstərilir. Əmlakın uyğunluğunu qiymətləndirmək üçün həm sənədli tədqiqatlar, həm də fiziki baxış nəticəsində əldə olunmuş məlumatlar tələb olunur.⁷⁸ Qiymətləndirmə prosesinin ən səmərəli yolu əmlakın kateqoriyalaşdırılması, tarixi və ya tarixəqədərki dövr kontekstinin müəyyənləşdirilməsi, əhəmiyyətinin müəyyən edilməsi, müstəsna halların nəzərdən keçirilməsi və bütövlüyünün məkan, dizayn, mühit, sənətkarlıq, hissiyyət və əlaqəlilik baxımından qiymətləndirilməsindən ibarətdir.⁷⁹ Əlavə olaraq, tarixi əmlakın əhəmiyyəti yalnız onun tarixi kontekstdə qiymətləndirilməsi ilə müəyyən edilə bilər. Tarixi kontekst dedikdə konkret hadisə, əmlak və ya yerin əhəmiyyətini izah edən, onun mənasını və dəyərini daha geniş tarixi çərçivədə açıqlayan nümunələr və ya tendensiyalar nəzərdə tutulur.⁸⁰

Tarixi yerlərin qiymətləndirilməsi üçün dörd meyar müəyyən edilmişdir:⁸¹

1. Tarixin ümumi inkişaf istiqamətlərinə mühüm töhfə vermiş hadisələrlə bağlılıq;
2. Keçmişdə mühüm əhəmiyyət daşıyan şəxslərin həyatı ilə bağlılıq;
3. Müəyyən növün, dövrün və ya inşaat üslubunun fərqli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməsi;
4. Tarixəqədərki və ya tarixi dövrdə mühüm elmi məlumat verməsi və ya verə biləcək potensiala malik olması.

Birinci meyar mədəni əmlakın müəyyən olunmuş tarixi kontekstdə mühüm hadisə və ya hadisələrlə əlaqəli olmasıdır. Bu əlaqə Amerika tarixinin və ya tarixəqədərki dövrünün mühüm anına aid olan konkret hadisə və ya yerli icmanın, ştatın və ya ölkənin inkişafına mühüm töhfə vermiş hadisələr silsiləsi və ya tarixi tendensiyadan irəli gələ bilər. Konkret hadisələrlə əlaqəli əmlak nümunələrinə döyüş yerləri, mühüm bir ixtiranın yaradıldığı bina və ya böyük əhəmiyyət daşıyan işçi tətilinin baş verdiyi ərazilər daxildir.⁸²

İkinci meyar tarixə verdiyi töhfələr dəqiq müəyyənləşdirilə və sənədləşdirilə bilən şəxslərlə əlaqəli əmlaklara tətbiq edilir. Əmlakın bu meyar üzrə uyğunluğunu müəyyən etmək üçün şəxsin tarixi əhəmiyyətinin müəyyən edilir, onun müzakirə edilən əmlakla əlaqəsinin müddəti və

⁷⁷ United States National Park Service, How to Apply the National Register Criteria for Evaluation, 1 (2020).

⁷⁸ Yenə orada, 3.

⁷⁹ Yenə orada, 4.

⁸⁰ Yenə orada, 7.

⁸¹ Yenə orada, 2.

⁸² Yenə orada, 12.

xarakteri araşdırılır, şəxs ilə əlaqəli digər əmlaklar müəyyən və müqayisə edilir.⁸³

Üçüncü meyar memarlıq, mühəndislik və incəsənət kimi sahələrdə dizayn və ya tikinti xüsusiyyətlərinə görə əhəmiyyət daşıyan əmlaklara tətbiq olunur. Bu meyarla uyğun hesab edilə bilməsi üçün əmlak ən azı müəyyən bir növün, dövrün və ya inşaat üslubunun fərqləndirici xüsusiyyətlərini daşmalı, ustad sənətkarın əsərini təmsil etməli, yüksək bədii dəyərlərə malik olmalı və ya tərkib hissələri ayrıca fərqlənməsə də, mühüm və seçilə bilən bütöv bir tikilini əks etdirməlidir.⁸⁴

Dördüncü meyar isə, əsas etibarilə, arxeoloji qazıntıların aparıldığı ərazilərə aid edilir. Bununla belə, ayrı-ayrı binalar, obyektlər və ya onları ehtiva edən ərazilər də vacib məlumat vermək potensialına malik olduqda bu meyarın şərtlərinə uyğun hesab oluna bilər.⁸⁵

ABŞ-də bəzi əmlak növləri Milli Reyestrə daxil edilmək üçün, bir qayda olaraq, nəzərdən keçirilə bilməz. Bunlara dini əmlaklar, köçürülmüş əmlaklar, doğum yerləri və qəbir yerləri, qəbiristanlıqlar, yenidən tikilmiş əmlaklar, xatirə əşyaları və son 50 ildə əhəmiyyət qazanmış əmlaklar daxildir. Lakin bu əmlaklar yuxarıdakı dörd meyarla yanaşı xüsusi tələblərə də cavab verərsə, müstəsna hallarda qeydiyyatla alınmaq üçün uyğun ola bilər. Yuxarıdakı meyarlardan birinə cavab verən yerin ayrılmaz hissəsi olduqda, memarlıq, bədii və ya tarixi əhəmiyyət daşıyan dini tikililər, ilkin yerindən köçürülmüş, amma əsasən memarlıq dəyəri və ya mühüm tarixi şəxs və ya hadisə ilə əlaqəsi qorunan binalar, müstəsna əhəmiyyətli tarixi şəxsiyyətlərin doğum yeri və ya qəbir yerləri, mühüm qəbiristanlıqlar, əsas plan üzrə dəqiq və ləyaqətlə bərpa olunmuş yenidən qurulmuş binalar, xatirə məqsədli əşyalar və son 50 ildə əhəmiyyət qazanmış lakin müstəsna dəyər daşıyan əmlaklar qeydiyyatla alına bilər.⁸⁶ Qeyd etmək lazımdır ki, Milli Reyestrə daxil olmaq üçün mədəni əmlak yuxarıda sadalanan meyarlardan əlavə olaraq, yeri, dizaynı, mühiti, materialları, ustalığı, hissiyyatı və ya konteksti etibarilə bütövlük tələbinə cavab verməlidir.⁸⁷

ABŞ-də tarixi yerlərin Milli Reyestrə daxil edilməsi, yəni milli mədəni irsə aid edilməsi prosesi açıq təşkil olunub. Nominasiyalar həm adi vətəndaşlar, həm də müxtəlif QHT-lər, dövlət qurumları və xüsusi mülkiyyət sahibləri tərəfindən irəli sürülə bilər.⁸⁸ Təcrübədə fərdi şəxslər və yerli icmalar

⁸³ Yenə orada, 14.

⁸⁴ Yenə orada, 17.

⁸⁵ Yenə orada, 21-22.

⁸⁶ Yenə orada, 25.

⁸⁷ Yenə orada, 44.

⁸⁸ United States National Park Service, National Register of Historic Places. Burada bax: <https://nps.history.com/brochures/national-register.pdf> (son baxış 28 avqust 2025).

tərəfindən irəli sürülən nominasiyalara xüsusi olaraq dəstəklənir.⁸⁹ Nominasiyaları rəsmi olaraq qəbul edən ştatlar üzrə Tarixi Qoruqlar Ofisi xüsusi mülkiyyət sahiblərini və yerli idarəetmə orqanlarını məlumatlandırır, ictimai rəy toplamaq üçün müzakirələr keçirir.⁹⁰ Beləliklə, reyestrə çıxış və qərarvermə prosesində ictimai iştirak hər kəs üçün açıqdır. Meyarların tətbiqi üçün bələdçi təlimatlar hazırlanmış, keçmiş nominasiyalar üzərindən meyarların tətbiqi izah olunaraq vahid təcrübə formalaşdırılmışdır. Bununla yanaşı, tarixi yerləri Milli Reyestrə daxil etmək üçün nəzərə alınan atribusiya meyarları əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş və qapalı xarakterlidir. Yuxarıda sadalanan dörd meyar vasitəsilə, Milli Reyestr bir növ “irs şablonu” formalaşdırır və konkret nümunələrlə sərhədləri müəyyən olunan tarixi kontekstə uyğun gəlməyən mədəni sərvətləri milli mədəni irsə aid etmir.⁹¹

ABŞ nümunəsi həm anqlo-sakson hüquq sistemi, həm də federal siyasi quruluşu kontekstində seçilmişdir. Anqlo-sakson hüquq ənənəsi məhkəmə təcrübəsinin, presedentlərin və inzibati qərarların meyarların şərhində rolunu gücləndirir, meyarların tətbiqində nəzəriyyə ilə təcrübə arasında əlaqə yaradır. Beləcə, atribusiya prosesində mədəni irsin daxili xüsusiyyətləri ilə birlikdə bəzi kontekstual elementlər də nəzərə alınır. Tarixi yerlər üçün hazırlanmış milli reyestr sistemi ştat və yerli səviyyədəki qurumların, o cümlədən icmaların qərarların qəbulunda iştirakını gücləndirir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-nin tarixi və mədəni irsinin çeşidliliyi, yerli xalqların mədəni və tarixi abidələri, Afro-amerikan irsi və sənaye və miqrant ənənələri, atribusiya meyarlarının həm kontekstual dəyərlərə uyğunlaşdırılmasını zəruri edir. Beləliklə, ABŞ modeli Avstraliyaya bənzər şəkildə federalizm və anqlo-sakson hüquq sistemi kombinasiyasının daha açıq atribusiya proseslərinə və daha qapalı meyarlara yol açdığını bir daha göstərir.

III. Ayrı-ayrı ölkələrdə açıq və qapalı atribusiya sistemlərinin üstünlük və çatışmazlıqları

Hər bir milli atribusiya sistemi dövlətin hüquq ənənələrini, siyasi quruluşunu və milli prioritetlərini əks etdirdiyindən, meyarların və proseslərin açıq və ya qapalı olması həm hüquqi qorumanın səmərəliliyinə, həm də ictimai legitimliyə birbaşa təsir göstərir. Beynəlxalq təcrübədə meyarların məzmunu bəzən konkret kateqoriyalar mədəni, tarixi, elmi dəyər şəklində dəqiq müəyyən edilir, bəzən isə “ictimai maraq” və ya “mədəni maraq” kimi daha ümumi anlayışlara istinad olunur. Həqiqətən də, meyarların və prosesin açıq və ya qapalı olması mədəni irsin əhatə dairəsini və qorunma strategiyalarını formalaşdırır. Ona görə də bu iki elementin

⁸⁹ Daha ətraflı bax: Ned Kaufman, *Putting Intangible Heritage in Its Place(s): Proposals for Policy and Practice*, 8 International Journal of Intangible Heritage 20, (2013), <https://www.ijih.org/volumes/article/426> (son baxış 28 avqust 2025).

⁹⁰ Yuxarıda istinad 88.

⁹¹ Kaufman, yuxarıda istinad 89.

hərtərəfli araşdırılması dövlətin mədəniyyət siyasəti baxımından ciddi əhəmiyyət kəsb edir.

Açıq atribusiya prosesi və meyarları bir sıra üstünlüklər və risklər yaradır. Açıq meyarlar mədəni irsin dinamik təbiətini qəbul edir və yeni, habelə dəyişən dəyərləri sistemə daxil etməyə imkan verir. Bu, xüsusilə kontekstual və icma əsaslı sosial dəyərlərin mədəni irs çərçivəsində qorunması üçün əhəmiyyətlidir. Bununla belə, açıq meyarların geniş şərh imkanları hüquqi müəyyənliyi zəiflədə, konkret mədəni sərvətlərə tətbiq zamanı səlahiyyətli orqanlara olduqca geniş mülahizə səlahiyyəti tanıya və nəticədə əsaslandırması bir-biri ilə uyğun gəlməyən qərarlara gətirib çıxara bilər. Açıq meyarlarla müqayisədə, qapalı meyarlar hüquqi müəyyənlik baxımından bəzi üstünlüklər vəd etsə də, yeni və qeyri-ənənəvi mədəni sərvətləri milli mədəni irsə daxil etməkdə elastik olmaya, icma əsaslı və dəyişkən dəyərləri çatdırmada məhdud qala bilər.

Bənzər şəkildə, mədəni irsin atribusiya prosesinin də açıq və ya qapalı aparılmasının üstünlük və çatışmazlıqları var. Açıq atribusiya prosesi qərarların şəffaflığını və ictimai nəzarət imkanlarını artırır. Bu, qərarların legitimliyini və icma dəstəyini gücləndirə bilər. Digər tərəfdən, qapalı atribusiya prosesi mərkəzləşdirilmiş ekspert qərarlarına və daxili meyarlara əsaslandığı üçün həm daha peşəkar, bilikli və təcrübəli şəxslər tərəfindən əsaslı qərarların verilməsini təmin edir, həm də vahid təcrübə formalaşdırmağa imkan verir. Bununla belə, mədəni irsin qapalı atribusiya prosesi nəticəsində aid edildiyi sistemlərdə legitimlik və qərarlara ictimai etimad problemləri yarana bilər. Ona görə də hər bir dövlət milli mədəni irs üçün atribusiya sistemini hazırlayarkən meyarların və ümumi prosesin nə qədər açıq, nə qədər qapalı olacağını strateji şəkildə tarazlaşdırmalıdır. Burada hüquqi müəyyənlik, dövlət və milli maraqlar, icma iştirakçılığı ilə inklüziv atribusiya və sui-istifadənin qarşısını alma məqsədləri arasında tarazlıq mütləq qorunmalıdır.

Aşağıdakı cədvəl bu məqalə çərçivəsində seçilmiş ölkələr üzrə atribusiya prosesinin və meyarlarının açıq və qapalı statusunu ümumiləşdirir:

<i>Ölkə</i>	<i>Atribusiya prosesi</i>	<i>Atribusiya meyarları</i>
Avstriya	Qapalı	Qapalı
İtaliya	Qapalı	Açıq
Yaponiya	Açıq	Qapalı
Avstraliya	Açıq	Qapalı
ABŞ	Açıq	Qapalı

Cədvəl 1. Fərqli ölkələrdə mədəni irsin atribusiya prosesinin müqayisəsi

Seçilmiş ölkələrin müqayisəsi göstərir ki, mədəni irsin atribusiyası üçün iki model önə çıxır: (i) atribusiya prosesi açıq, amma meyarlar qapalı; və (ii) atribusiya prosesi qapalı, amma meyarlar açıq. Kontinental Avropadan olan mədəni irs qanunvericiliyində, əsasən, İtaliyada və qismən Avstriyada qapalı atribusiya prosesinə meyil müşahidə olunur. Avstriya burada maraqlı bir istisna təşkil edir, çünki atribusiya prosesinin qapalı olmasına baxmayaraq, “ictimai maraq testi”nin üç elementi vasitəsilə meyarların tətbiqində həddən artıq geniş təfsirin qarşısı alınmışdır. Digər tərəfdən, Avstraliya, Yaponiya və ABŞ kimi ölkələrdə mədəni irsin aid edilməsində nominasiyalar və qərarvermə mərhələləri ictimaiyyət üçün daha əlçatan olsa da, meyarlar daha ətraflı şəkildə hazırlandığı üçün geniş təfsirə uyğun deyil.

Mədəni irsin atribusiyası üzrə hüquqi çərçivələrə müqayisəli yanaşma həm də onu göstərir ki, “açıq proses + açıq meyarlar” kimi modellər, həqiqətən, nadirdir və praktiki olaraq müşahidə olunmur. Avstriyanın atribusiya modeli “açıq proses + açıq meyarlar” sxeminə yaxın olsa da, əsas meyar kimi müəyyən olunmuş “ictimai maraq” anlayışının üç element üzrə dəqiqləşdirilməsi bu meyarın geniş təfsir imkanını ciddi ölçüdə məhdudlaşdırır. İctimai maraq səlahiyyətli orqanın mülahizəsinə görə dövlət marağı ya da cəmiyyətin ümumi faydası kimi daha mücərrəd anlayışlar üzərindən deyil, mədəni irsin Avstriya ərazində unikallığı, paylanma dərəcəsi, tarixin sənədləşdirilməsinə töhfəsi kimi konkret ölçülər üzərindən qiymətləndirilir.

Təcrübədə dövlətlər ya prosesin açıqlığını, şəffaflığı təmin edir, lakin meyarları geniş təfsirə imkan verməyəcək şəkildə hazırlayır, ya da meyarları geniş tutub atribusiyanın daha qapalı çərçivədə aparılmasını təmin edirlər. Bu cür seçimlərin məntiqi səbəblərə əsaslandığı hesab edilir. Əgər mədəni irs ictimaiyyətə açıq şəkildə aid edilirsə, başqa sözlə, nominasiyalar hər kəsə açıq şəkildə paylaşılır, müraciət qaydaları və qiymətləndirmə meyarları asanlıqla əldə edilə bilər, ictimai iştirakçılıq üçün mexanizmlər mövcuddursa, meyarların geniş təfsirə imkan verən şəkildə tənzimlənməsi səlahiyyətli orqanlara həddindən artıq geniş mülahizə imkanı verə bilər. Bu isə ixtiyari qərarları, meyarların mədəni sərvətlərə selektiv tətbiqi və sair sui-istifadə hallarını artırır. Buna görə də açıq atribusiya prosesinə üstünlük verən modellərdə mədəni irsin meyarlarını nisbətən qapalı saxlamaq daha məqsəduyğundur. Beləcə, qərarverici qurumların mülahizə səlahiyyətini məhdudlaşdırmaq və standartlaşdırılmış qiymətləndirmə və vahid atribusiya təcrübəsini təşviq etmək olar.

Əksinə, İtaliyadakı kimi qapalı atribusiya prosesi açıq meyarların tətbiqi üçün daha məqbul görünür. Burada ekspert idarələri və mədəni irs üzrə ixtisaslaşmış nəzarət strukturları meyarları geniş tutaraq müstəsna halları və

mədəni sərvətlərin təqdim etdiyi nüansları hüquqi və mədəni kontekstdə sərbəst şəkildə qiymətləndirə bilər. Təcrübədə bu modelin çatışmazlığı şəffaflığın aşağı olmasıdır. İctimai iştirak və prosessual nəzarətin zəif olması atribusiya qərarlarının legitimliyinə və milli mədəni irsə siyahılarına ictimai etimada mənfi təsir göstərə bilər. Bu baxımdan, Avstriya misalı göstərir ki, qapalı atribusiya prosesi daxilində meyarların müəyyən dərəcədə konkretləşdirilməsi həm hüquqi müəyyənlik, həm də səlahiyyətli orqanların geniş mülahizə səlahiyyətinin məhdudlaşdırılması baxımından faydalıdır.

Xüsusi qeyd olunmalı məqam odur ki, atribusiya sistemi hər zaman təkcə "açıq" və ya "qapalı" kimi ikili çərçivədə nəzərdən keçirilməməlidir. Burada nominasiyanın qəbul edilməsi mərhələsi ilə yekun qərarvermə mərhələsi arasında da fərq qoymaq lazımdır. Misal üçün, Yaponiya və Avstraliyada nominasiyaların təqdim edilmə mexanizmi və ilkin ictimai iştirak daha açıq olsa da, qərarvermə mərhələsində yerli icmaların təsiri olduqca zəifdir. ABŞ-də isə Milli Reyestr əsasında fəaliyyət göstərən sistem həm nominasiyanın təqdim edilməsi və qiymətləndirilməsi, həm də qərarvermə prosesinə ictimaiyyətin müdaxiləsinə fərqli formalarda imkan verir. Buna görə də milli mədəni irsin atribusiya sistemini dizayn edərkən həm nominasiya irəli sürmək hüququnun kimlərə tanındığı, həm də qərarvermə prosesində hansı dərəcədə ictimai iştiraka imkan verildiyi ayrıca tənzimlənməlidir.

Aparılan müqayisələr göstərir ki, dövlətlər mədəni irsin atribusiya sistemlərini planlayarkən, əsasən, iki strateji yol arasından seçim edir: nominasiyaların və qərarvermə prosesinin açıq saxlanması yolu ilə meyarların konkret və məhdudlaşdırılmış formada qanunvericilikdə tənzimlənməsi, yaxud prosesin daha mərkəzləşdirilmiş və meyarların geniş şərhə açıq olması. Əgər dövlət nominasiyalar üçün geniş ictimai iştirakçılığı təşviq etmək niyyətindədirsə, meyarların ölçülə bilən, aydın və tətbiq qaydalarının konkret olması daha məqsədəuyğundur. Bunun üçün qanunvericiliyin əvəzinə təcrübədə bələdçi təlimatlarından istifadə olunur. Əks halda, əgər məqsəd mədəni irsin aid edilməsini sırf ixtisaslaşmış qurum və ya ekspertlərə buraxmaqdırsa, meyarların daha geniş və şərhə açıq tutulması ilə birlikdə qərarvermə prosesinin şəffaflığının artırılması vacibdir. Bu modeldə qərarların yazılı əsaslandırılması, müvafiq şəkildə arxivləşdirilməsi və əlçatan olması və müstəqil apellyasiya mexanizmlərinin yaradılması legitimliyi və hesabatlıqla bağlı narahatlıqları aradan qaldıra bilər.

Hər bir halda, mədəni irsin atribusiya sistemi fərqli mərhələlər üzrə şəffaflığı təmin etməli, mədəni irsin qorunmasına strateji yanaşmaya xidmət etməlidir. Nominasiyanın qəbul edilməsi və ilkin yoxlamada geniş ictimai iştirakçılığı təmin etmək, lakin yekun qərarın verilməsində peşəkar və obyektiv meyarlara əsaslanan atribusiya mexanizmi hüquqi müəyyənlik baxımından da daha məqsədəuyğundur. Həmçinin atribusiya meyarlarının tətbiqi üçün rəsmi təlimat və bələdçilərin dərc edilməsi, həmin sənədlərdə

əvvəlki təcrübəyə istinad olunması vacibdir. Bu sənədlər hüquqi mütəxəssislər, yerli idarəetmə orqanları və icma nümayəndələri üçün əlçatan olmalı, meyarların praktik tətbiqini standartlaşdırmalı, mümkün olduğu qədər vahid təcrübənin formalaşdırılmasına xidmət etməlidir. Digər tərəfdən, açıq atribusiya sistemini seçən ölkələrdə yerli icmaların mədəni irsin atributları ilə bağlı maarifləndirilməsi nominasiyaların daha keyfiyyətli, inklüziv və ədalətli olmasına xidmət edir. Qapalı proses modelini saxlayan yurisdiksiyalar üçün isə xarici ekspertlərin iştirakı, qərarların ictimai müzakirəyə çıxarılması və qərar əsasında yaranan sənədlərin ictimai əlçatanlığı kimi mexanizmlər legitimliyi gücləndirəcək tədbirlər qismində önə çıxır.

Bu sahədə aparılacaq gələcək tədqiqatlar həm mühüm elmi-metodik, həm də dövlətin mədəniyyət siyasəti üçün praktiki nəticələr verə bilər. İlk növbədə, “açıq proses–qapalı meyar” və “qapalı proses–açıq meyar” modellərinin uzunmüddətli nəticələrini müqayisə edən empirik tədqiqatlar vacibdir. Belə tədqiqatlarda nominasiyaların uğurluluq nisbətini, qoruma nəticələrini, ictimai etimadı və iqtisadi göstəriciləri müqayisəli şəkildə öyrənilə bilər. İkincisi, doktrinal hüquqi tədqiqatlar vasitəsilə atribusiya qərarlarının məhkəmə nəzarətinə açıq olub-olmaması, məhkəmə praktikasının meyarların tətbiqinə təsiri araşdırılmalı, bunun ümumiyyətlə nə dərəcədə səmərəli olub-olmaması qiymətləndirilməlidir. Nəhayət, etnoqrafik tədqiqat metodları ilə nominasiyaların mədəniyyət dəyərlərinin formalaşdırılması və qorunmasındakı rolu, mədəni irsin qavrayışına təsiri və icma iştirakçılığının real məhdudiyyətləri daha dərindən öyrənilməlidir.

Nəticə

Bu məqalə mədəni irsin aid edilməsi problemini atribusiya prosesinin və meyarlarının açıqlığı baxımından təhlil edərək beynəlxalq təcrübənin müxtəlif modellərini müqayisə etmişdir. Aparılan müqayisə göstərir ki, seçilmiş yurisdiksiyalar arasında universal bir “ən yaxşı model” yoxdur. Hər bir model konkret hüquqi ənənə, siyasi quruluş, təşkilati resurslar və sosial-mədəni şərtlərə uyğun olaraq öz üstünlükləri və çatışmazlıqları ilə seçilir. Xüsusilə diqqətəlayiq bir məqam odur ki, praktikada açıq proseslərlə açıq meyarların bir arada olduğu model nadir hallarda müşahidə olunur. Adətən, açıq proseslər meyarların daha dəqiq və məhdudlaşdırılmış formaya salınması ilə, qapalı proseslər isə daha geniş və interpretasiyaya açıq meyarlarla müşayiət olunur. Bu məntiq həm hüquqi müəyyənlik, həm də ictimai iştirakçılıq baxımından müəyyən nəticələrə gətirib çıxarır.

Mədəni irsin atribusiya sistemini hazırlayarkən prioritetlərin və risklərin aydın şəkildə müəyyənləşdirilməsi vacibdir. Atribusiya sistemi mərhələlər üzrə, yəni nominasiyanın qəbulundan ilkin texniki qiymətləndirməyə və yekun təsdiqə qədər müxtəlif şəffaflıq dərəcələri ilə dizayn oluna bilər. Əgər dövlət nominasiyalarda geniş ictimai iştirakçılıq və icma əsaslı atribusiya

istəyirsə, meyarların ölçülə bilən, qapalı və tətbiqi üçün aydın təlimatlara əsaslanan formada müəyyən edilməsi tövsiyə olunur. Bu atribusiyaya prosesində ekspert mülahizəsinin məhdudlaşdırılması, vahid təcrübənin formalaşdırılması və meyarların genişliyindən sui-istifadə riskinin azaldılması deməkdir. Əks halda, əgər mədəni irsin kontekstual dəyərlərini ekspert səviyyəsində daha geniş qiymətləndirməkdirsə, meyarların daha açıq saxlanması mümkündür. Lakin bu halda prosesin legitimliyini təmin etmək üçün qərarların açıq şəkildə əsaslandırılması, arxivləşdirilməsi və müstəqil apellyasiya imkanlarının mövcudluğu vacib şərtlər kimi çıxış edir.

Mədəni irsin atribusiyası ilə məşğul olan qurumlar yalnız hüquqi meyarları qəbul etməklə kifayətlənməməli, yerli icmaların qabiliyyətini, nominasiyaların kseyfiyyətini artırmalı və qərarların mümkün olduğu qədər icma əsaslı olmasını təmin etmək üçün təlim, məsləhət və maliyyə dəstəyi proqramları tətbiq etməlidirlər. Qapalı sistemlərdə xarici ekspertlərin və beynəlxalq təcrübənin daxil edilməsi, açıq sistemlərdə isə meyarların məzmununa dair məhdudlaşdırıcı prinsiplərin müəyyənəşdirilməsi legitimliyə töhfə verə bilər.

Ümumilikdə, mədəni irsin səmərəli və legitim qorunması üçün ən məqsədəuyğun yanaşma məhz hüquqi müəyyənlik, ictimai iştirakçılıq və elastiklik arasında strateji tarazlıq yaratmaqdır. Bu tarazlığın əldə olunması isə hər bir ölkənin mədəniyyət sahəsindəki hüquqi siyasətindən və mədəni irs hesab olunacaq sərvətləri mühafizə etmə potensialından asılıdır.